

Harald ROTH

Az erdélyi történetírás utópiájáról, avagy állásfoglalás az egyes és többes szám első személyvel szemben

Végéhez közeledő évi konferenciánk során historiográfiai kérdésekkel foglalkoztunk, különös tekintettel az Erdélyről szóló historiográfia történetének tudományos vonatkozására. A konferencia címében feltett kérdés – hogy tudniillik mennyiben tekintik és művelik az „erdélyi történetírás” politikai feladat teljesítéséként avagy tudományos kihásként – mintha nyitva maradt volna. Így hát továbbra is fennáll a kérdés: létezik-e egyáltalán „erdélyi történetírás”, vagy ez ma nem sokkal inkább a modern historiográfia elméleti posztulátuma-e, tulajdonképpen nem utópia-e?

Természetesen több tucat „Erdély története” látott napvilágot az utóbbi mintegy másfél évszázad során. Ezek vagy annak az igénynek próbáltak megfelelni, amelyet a tudományos megismerés „termékei” és szintézisei iránt támasztanak, vagy éppenséggel egyértelműen politikai célok eszközül szegődtek. Ezenkívül egyfajta hatalmas „jelző” nehezedett minden olyan vállalkozásra, amelynek során átfogó történelmet akartak írni Erdélyről: jelesül a történeszek megosztottsága három, jól elhatárolható külső hatókörről rendelkező historiográfiai csoport szerint, amelyek jó esetben is csak részben találják egymásra, de mindig saját útjukat járják. A román nyelvű, a magyar nyelvű és a német nyelvű történészszakcsoportok egészen különböző, saját jellegű iskolákhoz tartoznak, többnyire saját, ám „eredetinek” látott témaválasztás szerint dolgoznak, jöszérével saját (nyelvtől valószínűleg hozzáférhető) forrásokra és irodalomra támaszkodnak; röviden: csoport-történetírást művelnek.

A történelemtől, történetírástól, identitásról, etnicitásról, nemzetéről folytatott nemzetközi elméleti diskurzus az elmúlt jó két évtizedben jelentős eredményeket ért el. Azt hihetnők, hogy hatására próbálkozások történtek a szűk korlátok közé préselt csoportszemlélet legyőzésére és a *scientific community* aktuális standardjaihoz való felzárkózásra.

A történelelmélet, a társadalomkutatás és a történeti antropológia felismerései felé orientáló történettudomány feltételezi azoknak az örökült kategóriáknak a kifejezett és radikális meghaladását, amelyek azelőtt egyenesen a történelelmélet megalapozását szolgálhatták. A történeti kutatást és a történetírást így kizárólag a történelmi megismerés végett, bizonyos mértékig minden konkrét céltól mentesen kell művelni. Önértelmezésükben mindenképpen radikálisan el kell határolódnunk mindenféle politikai célkitűzéstől, hogy megfelelhessenek a kortárs tudományos eszmecsere kívánalmainak, és nemzetközi szinten komolyan vegyék őket.

Őnök unottan azt gondolhatják: aligha kellene most ócska közhelyeken rágódnom. Mindez természetesen valóban közhely – ám ha így van, akkor vajon miért esik oly nehezebbre anynyi történész-nemzedéknek e közhelyek megvalósítása? Az erdélyi történetírások vajon miért nem szívlelték meg a mai napig ezeket a régi igazságokat?

Engedjék meg, hogy most felsoroljak néhány ilyen régi igazságot.

Ezek egyike az egyes és többes szám első személy használataival való egyértelmű elhatárolódás szükségessége: a történetíró nem beszélhet „történelmünkéről” vagy „őseimről”, mint ahogy nem eshet szó „népünk történelméről” (bármi legyen is az) vagy annak az államnak a múltjáról, amelyben *mi* élünk. Éppolyan kevésbé voltunk a történelem eszmei alakítói vagy cselekvő alanyai. Mindazok, akik a történelmet meghatározták, akikről a történészek műveiket megalkotják, *mások* voltak, s egyáltalán nem bír jelentőséggel, milyen személyes vagy csoportviszonyban állunk velük – ma. A történetírás tárgya egy múltbeli, bizonyos perspektívában szemlélendő absztrakción, amely nem áll közvetlen kapcsolatban a jelen idő első személyével. Vajon hány „Erdély története” kell még ahhoz, hogy ez a közhely – amelyet elsőéves történészhallgatókba belesulykolnak – valóra váljék?

Egy másik – ma minden vita fölött álló – aspektus az a kortárs felismerés, hogy a „nemzetek” és „népek” csupán *imagined community*-k, vagyis hogy nem többek, mint elképzelt közösségek, következésképp valóságosan nem is léteznek. Ezen a ponton természetesen számolni kell a különböző etnikumú erdélyiek ellenvéleményével, akik joggal hivatkoznak

arra, hogy például az angolokban vagy a németekben kétely merülhet fel a maguk nemzeti vagy etnikai alkatával kapcsolatban – amennyiben ez túl heterogén, kollektív identitás nélküli; más felől azonban épp az erdélyi csoportok szolgáltnának példaként az etnikai közösségek hosszú távú történelmi létezésére. Milyen mélyen gyökerezhet ez a tévedés? És milyen kevésbé hajlandók a történészek a nemzeti és etnikai kollektivitásnak ezen konstrukcióitól megválni, amelyeket a 19. században dolgoztak ki, propagáltak és szilárdítottak meg a köztudatban?

A Nyugati-Kárpátok román hegyi parasztjaival, a mőccokkal például fáradságos munka árán kellett elfogadtatni, hogy a Kárpátoktól keletre és délre élő csoportokkal a felekezeten és a nyelven túl még további közös elemek is összekapcsolhatják őket. A székelyek vagy a csiki csángók éppoly kevésbé érezheték magukat együvé tartozónak a pusztai lötenyészttővel, mint abarcásági szász parasztok vagy kézművesek egy poroszországi bajor – vagy egyéb német vidéki – várossal. Ezt az összetartozásérzetet vadidegenekkel, messze vidékeken élő és határon túli emberekkel csakis a nacionalista propaganda teremthette meg, és gyakran pusztá véletlenségűségek döntik el, mely csoportba kerültek egyesek – elég csak bármely erdélyi ember családtörténetét szemügyre vennünk. A lokális és regionális identitást, amelyen belül természetesen szociális, jogi, felekezeti és nyelvi elhatárolódások adódtak, mintegy másfél évszázadot felölelő – vagy körülbelül ötnemzedéknyi – folyamat során egy konstruált, átfogó nemzeti identitást szorította ki és helyettesítette. Egy olyan időszak alatt játszódott ez le, amely elég hosszú volt ahhoz, hogy a kortársakkal elhitessék: mindig is így volt; mert – és a tudomány ezt ma már biztosan tudja – három-négy nemzedéknél messzebbre nem „ér el” megbízhatóan a kollektív emlékezet.

Könnyű belátni, hogy a történészek is szükségszerűen olyan társadalomhoz tartoznak, amelynek kollektív identitásából önmagukat sem tudják kivonni minden további nélkül. Tekintettel az identitások koncepciójával, propagálásával, ápolásával, fenntartásával kapcsolatos felelősségükre, el lehet és el is kell várni tőlük a saját és csoportidentitásukra vonatkozó reflexiókat. Csak akkor válik lehetségessé ez esetben is az „első személy”-szemlélet legyőzése, ezen az áron kerülheti el a történelmi megismerésre törekvő ember azt a kísértést, hogy saját azonosságát a történelemben cselekvő-ható emberre ruhazza át.

Vajon milyen mértékben fedezhető fel ma az erdélyi történelemben ez a képesség?

Végül még egy harmadik „közhely” is meg kell említenünk. A történetíró munkájában nem játszhat meghatározó szerepet felekezeti vagy vallási háttere. De hát valóban igaz-e ez? Vajon nem alapvetően felekezettörténet-írással van-e dolgunk a legtöbb erdélyi téma tárgyalásakor? A történészek vajon nem zárkoznak-e fel még a nem egyházi, nem vallási témák kutatásakor is szinte kizárólag egyetlen felekezeti csoporthoz

Caro Figliere: II. Weltkrieg, 1942

(legtöbbször a sajátjukhoz), és nem juttatják-e egyszersmind a vallásuknak megfelelő egyházat kiemelt helyhez? S még inkább érvényes ez olyan egyháztörténeti témákra, amelyekben akár csak két felekezeti közösség megszólaltatása is kivételes eset, jöllerhet Erdélyben számos felekezet létezik. Vajon megszületett-e már az a nemzedék, amely meg tud szabadulni az elsőszemélytől, hogy egy átfogó, a megrögzött sémákon túllépő, ismeretorientált képet alkothasson, és valóban megírhasssa „Erdély egyháztörténetét”?

Vegyük szemügyre példának okáért az Erdéllyel foglalkozó aktuális történetírás néhány tendenciáját, egy pár vitatott pontját. Rögtön felvetődik a kérdés – hogy kronologikusan járjunk el –, miért kezdődik szükségszerűen csaknem az összes román nyelvű publikáció vagy a dák-római kontinuitáselmélet megerősítésével, vagy éppenséggel a románok magyarok fölötti – öregeségi vagy demográfiai – fölényéről tett alapvető kijelentésekkel? Csak ez a kifejezett „hitvallás” legitimálja-e az Erdély-kutatást és Erdély-történetírást?

És rögtön felmerül az a további kérdés is, vajon miért szükségszerűen a dák-római folytonosság kétségbe vonása az *introductio* a legtöbb régióról szóló magyar művekben – még egy újabb, a romániai katolikus egyház 20. századi történetét bemutató munka bevezetőjében is. Ugyan miért nem engedik át ezt a témát egyszerűen az ókor kutatóknak, hogy az utóbbi ezer év erdélyi történelmét vizsgáló szakemberek valóban a maguk voltaképpeni kutatási tárgyára összpontosíthassanak?

És tovább kérdeznék: miért olyan nehéz a történészeknek lemondania arról, hogy Erdélyországot a maga múltjában etnikaiságon konnotálja, akár az úgynevezett „három román feje-

delemység” egyikeként, akár „ősi magyar föld”-ként? De a szász történetírás se mentes e tendenciától, amikor témáit olyannyira etnocentrikusan tárgyalja, hogy a német nyelvterület olvasói gyakran hiszik azt, hogy Erdély – Kelet-Poroszországhoz hasonlóan – szinte teljesen német, illetve bizonyos mértékben „német föld” volt.

És hol lép be a képbe az a konokság, amellyel az egykori sajtós tévedéseket rögzítették a köztudatban – legyen szó akár a nemesek és a magyarok egy részének úgynevezett „szabadságharcáról” vagy Románia 400 évvel ezelőtti első úgynevezett „egyesítéséről” vagy éppen a szászok állítólag ősi népegyházáról és „legrégebbs” iskolarendszeréről?

Ebben az összefüggésben azt az etnonimát, amelyet csak a 19. század során definiáltak és gyökerezettek meg messzemelőn a mai értelemben – érvényes ez a románokra, magyarokra és „erdélyi szászokra” egyaránt –, igen megbízhatatlan módon vetítették vissza távoli történelmi idősorozatokra is, s ez kétségkívül tévedésekhez vezetett.

Néhány tényállást kétségkívül kihegyeztettem, provokatív módon kellett megfogalmaznom, hogy kidomboríthassam az uralkodó tendenciákat. És persze a szerzők némelyike örvendetes módon megpróbál túlhaladni az első személyen és bekapcsolódni a nemzetközi szakmai párbeszédbe – konferenciánkalkalmával üdvözölhetünk is olyan referenseket és résztvevőket, akik e tekintetben meggyőző teljesítményt mutattak fel. Másfelől azonban e próbálkozások és szerzőik gyakran önkörükön belül is a megbélyegzés veszélyének vannak kitéve, gyakorta diszkreditálják, peremre szorítják őket – mégpedig az „első személy” reprezentánsainak javára. Ennek az áldatlan „első személynek” a védelmezői – amely szemlélet lényegében a 19. század romjain épült fel – nem csupán saját csoportjuknak rossz szolgálatot, hanem az erdélyi regionális történelmi kutatások egészének is, amelyet ezáltal a „szomszédos” diszciplinák, a potenciális érdeklődők, a felelősségük tudatában levő, e szakterületen kívül álló tudósok egyszerűen nem vesznek komolyan.

Ekritika hatóköréből semmiképpen sem szeretném kivonni azokat, akiknek az oldalán állok. Az Erdélyben élő szász származású szerzők – akárcsak a németországiak – éppoly kevésbé védtek, védik ki az egydimenzióúság, az első személy veszélyét. Mindenesetre azoknak, akik Németországban, Ausztriában vagy – Románián kívül – bárhol másutt tevékenykednek, egyféle többletesélyük van arra, hogy felülemelkedjenek a földönkívülésen. Hiszen munkájuk révén szoros összeköttetésbe, közvetlen versenyhelyetbe kerülnek az elismert nemzetközi tudományossággal, amellyel lépést kell tartaniuk, ha azt akarják, hogy egyáltalán tudomásul vegyék őket. Ehhez jön továbbá az a kifejezett törekvés, hogy olyan szakemberek is érdeklődjenek Erdély iránt, kutassák ennek történelmét, akik származási szinten semmilyen módon nem kötődnek régióhoz – ehhez a sokarcú történelem és a bőseges forrásanyag a legjobb feltételrendszer kínálja. Vállalkozásuk természetesen csak akkor járhat sikerrel, ha ezt az elvi irányt semmiképp sem szűk szász nézőpontból kiindulva követik, hanem az önnön csoportjuk iránti önkritikus hozzáállással, majd alapvetően összerdélyi és végül európai léptékű összehasonlító keretben. E feltételek teljesülése révén válik lehetővé, hogy a szakmai világ komolyan vegye munkájukat, és az európai regionális kutatásban – amely a történeti anyagot túllépve egyre inkább interdiszciplináris módszerű – számba vétsenek.

Mert Erdély története – az itt jelenlevők igazán tudják ezt – sokat kínálhat, és szorongás nélkül állhat bármely más európai történelmi régió mellé. De az erdélyi csoport-történetírás meghaladott, a 19. század öröksége – sőt eredetének bizonyos elemei még a kora újkorba nyúlnak vissza – olyan örökség, amelyet a 20. század során nem vetettek el. Ám a 21. században semmikeresnivalója. Az első személynek – röviden kifejezve – *úge*.

Mindazonáltal kérdés, hogy van-e ok a derűlátásra? További követőkre talál-e azon kis közösség, amely a megrögzött mítoszokon felül akar emelkedni? Vagy mindent folytatunk úgy, ahogy eddig volt? A történész szemlélet átalakulása nem törvényi szabályozások vagy biológiai változások eredménye, hanem vélhetően a társadalom egészének az átalakulásával jár együtt. A történészek mindenesetre a társadalom éllvasaivá válhatnak miként a 18. század végén és a 19. században az „elsőszemély”, a nemzeti identitás és mítoszok modern kori megkonstruálásakor voltak. Az Erdélyről szóló jelenkori történetírásnak tehát elsősorban destruktívna kellene lennie, bizonyos értelemben premodernnálnia, hogy újra előtérbe állítsa a vidéket és történelmét mint egészet – szemben az egyes csoportok résztörténeteivel.

Nem valódi tudományos kihívás-e egy ekképp felfogott erdélyi történetírás? És vajon tényleg utópia marad-e majd?

Fordította: JAKABFFY Tamás

¹ A 2000. szeptember 16-án Kolozsváron, az Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde konferencián elhangzott előadás.

1965, Segesvár (Maros megye); *Gundelheim/Neckar-i Siebenbürgen-Institut*, igazgató, *Heidelbergi Egyetem*, adjunktus; *Kleine Geschichte Siebenbürgens*, 1996, *Kis Erdély-történet*, Budapest, 1999; *Studienhandbuch Östliches Europa*, szerk., Bd. 1: *Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*, Heidelberg, 1999.